

Anarchie of recht?

Vete in middeleeuws Friesland

Paul Noomen

Toen meer dan een jaar geleden het idee werd gelanceerd te vieren dat 500 jaar geleden in Friesland een centraal gezag werd ingevoerd, gaf dit aanleiding tot veel commotie. Inmiddels lijken de gemoederen wat bedaard, maar toch vormt de discussie die destijds werd gevoerd een goed uitgangspunt enkele thema's van de Friese middeleeuwse geschiedenis nader te bekijken.

Door één der initiatiefnemers tot de viering, commissaris van de koningin L. Hermans, werd benadrukt dat het jaar 1498 herdenking verdiende, omdat het een keerpunt was, waardoor een einde kwam aan 'aan de Friese vrijheid die het gewest al lange tijd meer schade dan gewin bracht'. Zijn tegenstanders zagen het als een verloochening van de Friese identiteit om te vieren dat de vrijheid verloren ging: 'Het wordt geen feest van het Friese volk, maar het feest van de wan-Friezen, de heulers met de vijanden van Friesland'.

Twee soorten bronnen

Twee tegengestelde meningen dus. Opmerkelijk is dat de voorstanders van de herdenking hun argumenten kracht bijzetten door een zeer negatief beeld te geven van de politieke situatie in het vijftiende-eeuwse Friesland, voordat hertog Albrecht van Saksen een centraal bestuur vestigde. De tegenstanders lijken minder zwaar te tillen aan de vele vetes en oorlogjes tussen adellijke families, steden en dorpen; aan de particuliere geweldsuitoefening dus, die kenmerkend was voor de veertiende en vijftiende eeuw. Zij waarderen deze periode vooral als de tijd waarin nog sprake was van een Friesland dat zichzelf bestuurde volgens de eigen tradities en waarin ook de Friese taal nog de meest gangbare voertaal was op alle niveaus van de samenleving.

Als we ons tot de historische bronnen wenden om beide standpunten op hun waarde te schatten, lijken we op het eerste gezicht weinig verder te komen. Het leven van alledag kunnen we leren kennen uit verschillende soorten geschriften. Globaal zijn ze te onderscheiden in verhalende bronnen, zoals de kronieken uit het klooster Thabor, en in stukken die de neerslag vormen van juridisch handelen, zoals testamenten, verkoopbrieven van land, huwe-

lijkscontracten en boedelscheidingen. Opvallend is dat uit het eerste soort bronnen een heel ander beeld van de Friese samenleving naar voren komt dan uit de laatste.

Belegering

Laat ik als voorbeeld een gebeurtenis beschrijven die dit voorjaar precies vijfhonderd jaar geleden plaatsvond. In de kroniek van Worp van Thabor lezen we dat begin maart 1498, dus vlak voordat hertog Albrecht hier zijn gezag wist te vestigen, de 'knechten' of soldaten van de Vetkoper hoofdeling Tierck Walta uit Tjerkwerd de stins van de Schieringer edelman Sybeth Taedez (Thedema) in Pingjum belegerden. Veel van de rijkste boeren uit de omgeving hadden zich daarop teruggetrokken uit angst voor de knechten. Toen de laatsten het huis opeisten, werd vanaf het huis met een kanon of geweer geschoten. De knechten werden hierdoor zo boos dat ze het huis bestormden. Hoewel de gracht om het huis droog was, lukte het hen aanvankelijk niet het huis in te nemen, want het had dikke muren en sterke ijzeren deuren. Bovendien werden vanaf het huis stenen naar beneden geworpen. De knechten plaatsten nu een houten afdak tegen het huis, waar zij onder konden schuilen. Daardoor waren ze in staat een gat in een dichtgemetseld venster te slaan. Daarachter was een bedstee. Door het daarin aanwezige stro in brand te steken, zetten zij het hele huis in vuur en vlam. De mensen in het huis wilden zich nu overgeven, maar het was al te laat. Toen ze zagen dat ze zouden sterven 'ende datter gheen genaede noch barmherticheit was', lieten ze hun kinderen met touwen naar beneden zakken. Ze bonden hun zilveren riemen en gordels om in de hoop dat de knechten het zilver zouden nemen en de kinderen in leven laten; hetgeen geschiedde.

De volwassenen echter verbrandden voor een deel, terwijl anderen op de vlucht voor het vuur naar beneden sprongen. De knechten vingden hen op met hun hellebaarden en spiezen en sloegen hen voor het huis dood, voorzover ze dat nog niet waren.

Worp's chaos

Ik paraphraseer deze episode niet omdat zij uitzonderlijk zou zijn. Worp van Thabor beschrijft - hoewel meestal minder uitgebreid - voor de vijftiende eeuw tientallen en nog eens tientallen van zulke belegeringen van stinzen van Friese hoofdelingen. Voortdurend trekken, in telkens wisselende combinaties en bondgenootschappen, hoofdelingen tegen elkaar op. Vaak eindigt een vete met een verzoening, maar vroeg of laat laait hetzelfde of een ander geschil weer op. Het negatieve beeld van de Friese vrijheid is in hoge mate bepaald door Worp van Thabor's verhalen over deze twisten onder de Friese adel. De vijftiende eeuw zou in Friesland voornamelijk chaos zijn geweest; de komst van de hertog van Saksen bracht eindelijk rust en orde.

Rijkdom en rechtszekerheid

Opmerkelijk is het contrast met de andere categorie bronnen die ons ter beschikking staan. Indien wij de vier delen van de Oudfriesche oorkonden en de recente tekstuitgave van de Friese testamenten opslaan, is het beeld dat wij van de Friese samenleving in de vijftiende eeuw krijgen radicaal anders. De meeste van deze acten ademen geen sfeer van oorlog, geweld en rechteloosheid. Integendeel: wat opvalt is de rust, de rijkdom en de rechtszekerheid. Edellieden, maar ook boeren en burgers maken hun testament. Precies regelen zij welke kerken en kloosters schenkingen ontvangen en welke kinderen welke roerende en onroerende goederen zullen erven. Bij huwelijkscontracten is het niet anders: er is sprake van rijk grondbezit, zilveren sieraden en nauwkeurige bepalingen over en weer. De hele vijftiende eeuw door vinden we in dergelijke oorkonden bovendien melding gemaakt van

recent gestichte vicarieën, prebenden en heiligenbeelden in de parochiekerken. Dat er geen sprake kan zijn van een selectieve vertekening door de overgeleverde bronnen, blijkt ook uit het feit dat er andere aanwijzingen zijn die getuigen van de bloei en de vitaliteit van de Friese samenleving. Zo werden als gevolg van nieuwe vormen van devotie verschillende kloosters gesticht en andere hervormd, soms in dezelfde jaren en in dezelfde streek als waarin Worp van Thabor vreselijke vetes beschrijft. Veel parochiekerken werden uitgebreid. En juist in deze eeuw zette de economische en demografische groei en de institutionele ontwikkeling van de meeste van de Friese steden krachtig door. De kronieken die spreken van talrijke oorlogen en veten lijken derhalve een geheel ander beeld van het middeleeuwse Friesland te schilderen, dan we uit andere bronnen kunnen afleiden.

De vetemaatschappij

Toch is van een tegenstrijdigheid slechts in schijn sprake. Het fascinerende van het middeleeuwse Friesland was nu juist dat het een samenleving was, waarin grote welvaart en rechtszekerheid gelijktijdig met geweldsuitoefening en dreigen met geweld door particulieren voorkwamen. Of, om het nog pregnanter uit te drukken, waarin geweld onontbeerlijk was voor de rechtsvinding. Ter verduidelijking is het nuttig nog vijf eeuwen verder in de geschiedenis terug te gaan. Friesland verschilde rond het jaar 1000 minder van andere streken dan het in de vijftiende eeuw deed. Geheel West-Europa in die tijd kan men als vetemaatschappij typeren. Dit houdt in dat

er weliswaar sprake was van een staat, met de keizer aan het hoofd, maar dat deze staat geen geweldsmonopolie had. Iedere vrije man had het recht zijn 'eer' en zijn belangen te verdedigen door het gebruik van of de dreiging met geweld. De overheid garandeerde dus geen recht, maar het recht werd gevonden in de openlijke confrontatie tussen de betrokkenen. Indien de bedreigde toegaf of in een vete het onderspit dolf, kwam er uiteindelijk vroeg of laat een verzoening, een 'zoen', tot stand waarin de nieuwe machts- en rechtsverhoudingen werden vastgelegd en waardoor de vriendschap werd hersteld. Vaak werd deze zoen bekrachtigd door het sluiten van een of meer huwelijksverbintenissen tussen de nieuwe vrienden.

Regels

Vanzelfsprekend kon in de praktijk niet iedere vrije zich het voeren van zulke vetes veroorloven. Meestal maakten alleen de rijksten, aanzienlijksten en invloedrijksten van hun veterecht gebruik. In vele streken werd het veterecht daardoor feitelijk een prerogatief van de edelen. Alleen zij beschikten immers over machtige verwanten, vrienden en ondergeschikten die hen in de vete konden bijstaan en alleen zij waren in staat om voldoende vetehelpers te bewapenen en te onderhouden en om de vaak aanzienlijke geldsommen op te brengen die bij de zoen over en weer betaald moesten worden om de schade te vergoeden. De kern van iedere vetepartij werd dus gevormd door een veteleider en vetehelpers uit zijn verwantschapskring. Door het gewoonte-recht was de praktijk van de vetevoering

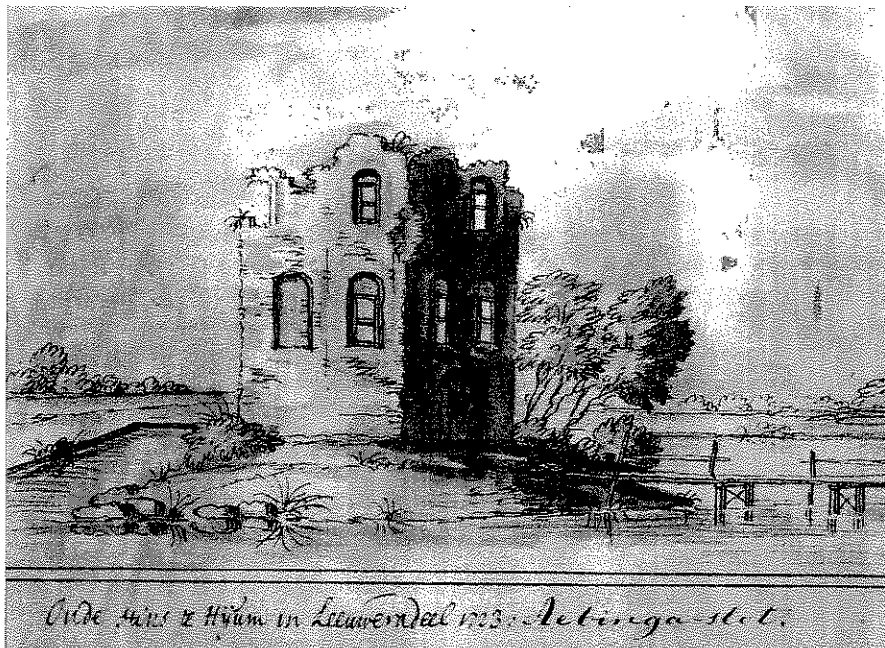
aan bepaalde regels gebonden. De belangrijkste daarvan was de openbaarheid. Het begin van een vete werd gemarkeerd doordat de vrede en vriendschap door een van de partijen aan de andere werd opgezegd. Ook de militaire operatie moest openlijk geschieden: niet door in het geheim, bijvoorbeeld door vergiftiging de tegenstander uit te schakelen. Dat gold als oneervolle 'moord', dit in tegenstelling tot eervolle doodslag. Een andere regel was dat de veteleider en zijn verwantschapskring financieel aansprakelijk waren voor de daden van hun vetehelpers. De overheid had bij dit alles een - zij het beperkte - rol. Vanouds stimuleerden de keizer en de graven in hun gebied dat conflicten zoveel mogelijk door bemiddeling en verzoening werden opgelost en verboden zij vete en geweld op bepaalde feestdagen, ten aanzien van bijzondere plaatsen (zoals kerken, kloosters en markten) en personen (zoals geestelijken, weduwen, wezen en handelaren). De kerk stimuleerde uiteraard deze beperking van het vetewezen.

Onontbeerlijk vetewezen

Door dit alles zou het onjuist zijn te stellen dat in de vetemaatschappij recht ontbrak. Recht bestond zeker, maar het werd niet ondersteund door een geweldsmonopolie van de overheid. Het beste kan men de toestand vergelijken met het huidige internationale recht, dat vooral normatief is, maar moeilijk afdwingbaar; men denke slechts aan het negeren door Israel en Irak van de resoluties van de VN. De positie van de vetepartijen benadert, zo gezien, die van de huidige nationale staten. Pas in

Vete tussen Schieringers en Vetkopers naar een voorstelling van R. Dozy uit 1925

Ruïne van een 'klassieke' stinstoren, Aebingastins te Hijum, naar een afbeelding van Jacob Stellingwerf uit 1723 (Fries Museum)

de loop van de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw begon Friesland zich in dit opzicht van de omringende streken te onderscheiden. Niet doordat zich in Friesland bijzondere ontwikkelingen voordeden, maar doordat elders de grafelijkheid zich begon te ontwikkelen tot een centraal bestuur waardoor het vetewezen geleidelijk zijn functie verloor. Omdat Friesland, met name na 1345, geen graaf meer erkende en een krachtig centraal bestuur hier niet tot ontwikkeling kwam bleef het vetewezen hier een onontbeerlijk systeem van conflictoplossing. De door Worp van Thabor beschreven vetes verschillen in hun ontstaan en hun praktijk dan ook in niets van de vetes die de kronieken van Friese kloosters voor de dertiende eeuw beschrijven.

Beperkte conflicten

Worp, die na 1500 vanuit het perspectief van een kloosterling zijn kroniek schreef en gruwde van geweld, legt de nadruk vooral op de nadelige gevolgen van de vetes, de vele doden en het ongerief voor de plattelandsbevolking. Toch valt uit zijn kroniek op te maken dat ook in de vijftiende eeuw de vetes meestal volgens de spelregels werden gevoerd. Van twisten de hele eeuw door tussen dé Schieringer en dé Vetkoper partij was dan ook geen sprake. Integendeel: steeds gaat het om beperkte conflicten tussen personen en families, bijvoorbeeld om de hegemonie in een bepaalde streek, de heerschappij in een stad, een doodslag of een belediging. Deze conflicten waren geen uitloeijsel van het bestaan van grotere 'partijen', maar omgekeerd waren de partijnamen slechts verzamelnamen waarmee gemakshalve, in tijden dat in Friesland

meerdere vetes tegelijk werden uitgevochten en de daarbij betrokkenen onderling bondgenootschappen hadden gesloten, deze grotere allianties werden aangeduid.

Wisselende bondgenoten

Doordat ook binnen één verwantschapskring herhaaldelijk vetes uitbraken (zoals binnen die van de Harinxma's-Donia's in 1458 en die van de Juwinga's-Walta's in 1479) en doordat na beëindiging van een vete voormalige vijanden, mede door het aangaan van huwelijksbanden (zoals tussen Aylva en Siaerda in de eerste decennia van de vijftiende eeuw en tussen Albada en Jongema rond 1475) voor lange tijd weer vrienden werden, wisselden de grotere bondgenootschappen voortdurend van samenstelling en is het onmogelijk één familie gedurende langere tijd met eenzelfde partijnaam gelijk te stellen.

Worp van Thabor maakt dan ook zorgvuldig onderscheid tussen de aparte vetes, hoewel zij soms een tijdlang in de gewelddadigheden parallel werden uitgevochten: van ieder conflict vermeldt hij wanneer het ontstond, tussen wie, waarover en wanneer de verzoening tot stand kwam. Hiermee wordt tegelijk duidelijk waarom een onderzoek naar de middeleeuwse machtsposities in hun geografische en prosopografische samenhang - ik denk dan met name aan de stinzen en stinswieren van de adel en aan de kloosters en hun bezittingen - voor het vijftiende-eeuwse Friesland meer is dan onderzoek naar adel en kerk alleen: het betekent tevens het traceren van de ontwikkeling van de politieke macht op het platteland en in de verschillende steden.

Strijd naast voorspoed

Heeft het vetewezen van de vijftiende eeuw Friesland nu meer schade dan gewin toegebracht? Het lijkt me een anachronistische vraagstelling. Vast staat in elk geval dat vete geen inbreuk op het recht was, maar een onderdeel daarvan. Zoals tegenwoordig beurskoersen en verkiezingen gelijktijdig de neerslag zijn van veranderingen in machtsverhoudingen en deze veranderingen tevens reguleren, zo waren in een maatschappij zonder geweldsmonopolie van de overheid de vetes en de daaropvolgende zoenen dat. Uiteraard vielen bij vetes doden. Het turven van aantallen doden is een cynische vorm van geschiedbeoefening; de geschiedenis van na 1498 leert evenwel voldoende dat ook in een staat met een centraal bestuur talrijke doden kunnen vallen bij publiek en privaat geweld. Werd het dagelijkse leven ernstig door de vetevoering gehinderd? Ook dit lijkt mij niet het geval. De hierboven genoemde voorbeelden van welvaart en bloei getuigen allerm minst van een ontwrichte maatschappij. Beter lijkt het mij de door Worp van Thabor en andere kroniekschrijvers beschreven vetes niet als tegenstrijdig te zien met deze blijken van voorspoed, maar als complementair. Met andere woorden: juist doordat rond plaatsen als Bolsward, Nijland, Franeker, Minnertsga en Ferwerd in de vijftiende eeuw vetes werden uitgevochten, bleven de machtsverhoudingen duidelijk en kon er voldoende vertrouwen in de toekomst bestaan om in al deze plaatsen een kolossale nieuwe kerk te bouwen.

Een mooie beschrijving van de Friese edelman als veteleider geeft I.H. Gosses in 'De Friesche hoofdeling' in: **Verspreide Geschriften** (Groningen, 1946), 402-450. Een klassiek werk over vetevoering in de late middeleeuwen is: Otto Brunner, **Land und Herrschaft**, 5e druk (Wenen, 1965). Recentere literatuur bij J.W. Marsilje e.a., **Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland** (Hilversum, 1990).